

Euskal hizkuntzaren mailak

ALFONSO IRIGOIEN

(DEUSTU)

Agur afalkide guztioi, jaun eta andre*.

Bilbon noizean behin egiten diren Euskaldunen afarien barruan gaur Xabier Gereñok gomit egin dit afalondoan gai batez labur mintza nakizuen eta pentsatu dut egoki litzatekeela euskal hizkuntzaren mailez zerbait esatea. Gogora ekar dezagun Platonen *Sympósion* delakoan otorduan tratatu zirela filosofiako gai sakonak eta bost bat mende geroago Kristok berak ere azken afarian sortu zuela sakramentu bat. Apalago bada ere haien urratsen ondorik gabiltza. Ez dadila, ordea, azken afaria izan.

Dakizuenez gure hizkuntza guganaino bizirik heldu da batez ere euskaldunen artean ahorik aho menderik mende erabili izan delako eta neurri txikiagoan baita idatzi izan delako ere, idatzi izateak zerbait baino gehiago, baina ez nahikoa eta behar zen beste, lagundu baitio.

Historian zehar gehienbat mintzatua izateak bere ondorioak utzi ditu gure hizkuntzan, eta horrela, Euskal Herria txikia izanik ere, euskal hizkeren artean desberdintasun nabarmenak daude herri zabalagoan kokaturik sendo bizi izan diren zerbait erromantze ingurukotan gertatu izan denarekin konparatzen baldin badugu.

Bereziki gerra ondoan hizkuntza batua sortzearen asmoak arrakasta handia izan du eta bide horretan abiatu gaude. Urte gutxiren buruan asko aldatu du jendearen eritzia eta egoitza berri honetan hainbat problema berri sortu da, gure hizkuntza eremu berrietan zehar sartu baita.

Lehen, Kanpionen gramatikaren tituluari kasu egiten baldin badiogu, lau euskalki literario bederen baziren¹. Horrez gainera hainbat eta hainbat hizkera eta berbakera modu. Gutxienez hizkuntza mintzatua alderdi batetik eta literarioa bestetik bereizten ziren Etxeparek eta Leizarragak XVIgarren mendean batak poesia eta besteak prosa argitara eman zutenetik aurrera. Hor maila nagusi bi behintzat baditugu, bigarrena gutxienez lautan banatua eta lehenengoa herritik herrira.

Hizkuntza literarioa historian zehar gehienbat erlijioari loturik ibili izan da. Nolabait esateko hastapenetik beretik apez hizkuntza sortu zen. Apezek berek, ordea, ez dituzte ikasketak euskaraz egin izan, eta administrazioa ere ez da gure hizkuntzan erabili izan, Europako mendebal aldean zabal korritzen zuen latinaren denborak alde egiten hasirik hizkuntza erromanikoak geroago eta gehiago bere lekua hartzen joan baitziren, eta bereziki erreforma protestantearen garaian latinaren ondorengo ez

* Bilboko euskaldunen afalondoan 1988garreneko urtarrilaren 9an Gardoki jatetxean eginiko hitzaldia.

(1) A. Campión, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua vasca*, Tolosa 1884.

ziren nazio hizkuntzak ere bai, baina gurea, ordea, ez, Leizarragak, boterea gutxituriko erregina nafarraren eraginez, bestelako bidea hartu bazuen ere, eta hartu ere bide egokitik, euskal prosaren eta euskal nazioaren sortzaile gailen bihurturik. Hitz batez esateko, gure hizkuntza ez da izan gure Euskal Herriko bizitza osoa adierazteko erabili izan den bakarra, maila mintzatuan erabiliena izan bada ere bereziki jende arruntaren artean. Nafarroako erresumako gortea bera ere erdararen hedatzaile izan zen, beste ezer baino gehiago. Azkenean Enrike IVgarrena Frantziako errege ere bilakatuko zen Parisek meza bat entzutea merezi zuela esanik, eta izan ere geroagoko Frantziaren historia ez zen guretzat mesedegarriegi bihurtuko, orok dakikezuenetz, eta klimax horren gailurra Erreboluziotik zetozen ondorioek hartuko zuten, gero Espainiara ere hedatu zirelarik.

Geroagokoa guztion gogoan dago. Gu beti berandutik berandura ibili izan gara, Herri meharrean bizi izan garelako, noski. Leizarragaren denboran, esate baterako, euskaldunak hamar miloi izan bagina kontua ez zatekeen berdin aterako. Baina historia den modukoa da, eta ez nahi gendukeen modukoa. Etorkizunean bakarrik dukegu posibilitatea neurri batean edo bestean, borondate zabala eta ondo finkatua izanez gero.

Gerra ondoko euskara batzearen *desideratum*-era itzul gaitezen.

Honezkero badakikezuenetz gerra ondoan euskara batuaren arazoa Krutwigen bidetik hasi zen Lapurdiko euskara klasikoaren proposamena egirik zenbait jarraitzaile ere izan zituela: beren artean Villasante bera, halako moldeen barruan egin baitzuen 1952garren urtean Bilboko Diputazioan Euskaltzaindian sartu zeneko hitzaldia. Krutwigek berak egin zion erantzuna orain berrikitan argitara eman den testuaren bidez, delako testua luzaro erdi galdurik ibili baita. Izan ere testu horren kausaz atzerrira zen erantzulea².

Orduan oraindik frankismoaren urte latzak ziren eta geroagorarte modu zabala go batez ezin hasi izan ginen gure hizkuntza plazara ateratzen, Arantzazun 1956garren urtean Euskalzaleen lehenengo biltzar irekia egin genduen arte.

Arantzazuko bigarren biltzarrean 1968garren urtean agertu zen berriz euskara batuaren arazoa eta oraingo egoitzara hurbiltzen hasi³.

Harrezkero euskara batuaren kontua topiko bihurtu da, eta Francoren heriotzeak, gainera, ezagutzen dituzuen politika arazo berriak ekarri ditu 1975garren urteaz geroztik, legearen aldetik lehengo euskararen kaleratze problemarik gabe. Euskadiko gobernuak, bestalde, hiru herrialdek osaturiko komunitate autonomoan bederen laguntza politika bat ere eraiki du, euskal telebista eta abar sortu da katea oso bat euskara hutsean izatera heldurik, eskola munduan geroago eta gehiago hedatu da, aldizkarietan ere lehen baino sarrera handiagoa du, eta jakina, jende berriaren uholdea nabarmen ageri da euskararen munduan, eta haien artean euskaldun berrien multzoa ere bada.

Agian denbora laburrean gauza berri gehiegi egin da behar den bezala zoritu gabe, euskara batuaren formula magikoak besterik gabe dena erabakiko duelakoan. Hau esatearekin ez ezazuela uste ni egin denaren kontra oso osoan altxatzen naizenik, zeren agian bestela ezin egin baitzitekeen. Hala ere zenbait akats nabarmen badirela itsu batek ere ikusiko luke. Gure egoitzaren luze laburra orokorki, zehaztasun gehiegitan sartu gabe, aipatu besterik ez dut egin nahi, apurka apurka zuzentzen joango delakoan.

(2) F. Krutwig Sagredo, "Hitzaldi bat eta bere aurre-historia", *Egan*, 5-6 (1986) 11-36.

(3) *Euskera*, 1 (1956) 163-304, eta 13 (1968) 137-265.

Lehengo baten euskal telebistako filme baten halako frasea entzun nion bertan parte hartzen zuen pertsonaia bati: —*Lotsa bat da* egin duena, ‘*es una vergüenza lo que ha hecho*’. Halako fraserik euskaldun zahar batek, den lekukoa edo den euskalkikoa dela, ez luke inola ere esango. Hor euskara erdararen mende dago hitzez hitz itzulirik: *una vergüenza = lotsa bat*. Edozein euskaldunek edozein mailatan *lotsagarria da* esango luke, eta Ifarraldekoa balitz *ahalkegarria da*. Beraz, lehen existitzen ez zen euskararen maila berria sortu da, erdararen mende dagoena, eta ez naiz kasu honetan hitzei buruz ari, aipatu diren guztiak euskal hitz zaharrak baitira, euskaldun zaharren oso ohitura linguistiko arruntei buruz baizik. Erdararen mende dagoen maila berria sortu da, eta horrek ez luke euskara batuarekin zer ikusirik izan behar, haren izenean badator ere. Etsenplu ugari aipa litezke, baina batekin aski dela uste dut honako. Ez diot lan horretan ari diren guztiak nahi eta nahi ez halako bidean murgildurik daudenik, horrelako bitxikeria zenbaitek ardura gehiegi gabe txitean pitean korritzen duela baizik, eta telebistan nabarmen gelditzen dira, eskolan baino nabarmenago, eskolakoek ere, beste alde batetik, eragin handia dutela hain ozenki entzun ezarren mundu zabalean.

Lehen euskararen ezagupide zabala izateko gutxienez lau euskalki literario mendera behar ziren, ikusi dugunez. Orain badugula euskara batua esaten dugunez gero, badirudi jende askorentzat aski dela euskara batu horren formula magiko hutsa ikastea oroiakile bihurtzeko, kristau arruntarentzat dotrina soila ikastea eta haren arauera jokatzera aski omen den bezala zerua irabazteko, teologiako iturriak eta azken oinarriak zertan dautzan ikertzen hasi gabe, —irudi bat da, batez ere, hemen darabildana, kasu bakoitzaren luze laburretan sartu gabe—. Hala ere, ene ustez, lehengo egoitza ez da oinarritz aldatu, beharrezkoago bihurtu baizik, eta hizkuntzaren gaitasun zabala izateko gure memoria kulturalaren ondo ezagutzera heldu behar da behar litzatekeen maila onean euskaraz izkribatzen hasi orduko, Europako kulturaren iturburutik, bereziki Grezian eta Erromatik, heldu dena ere inolako aitzakiaz aiantzi gabe, zeren hura ere gurea baita, gure ingurune zabaleko beste herri eta nazioena den modu berebean.

Ez dugu aiantzi behar gure memoria kulturalan euskal sistema berbal osoa ere badagoela egungo egunean korritzen duen urrituaren lekuan.

Batek edo bestek berehala lerradake ez dela aski euskaraz zuzen izkribatzea literaturaren aldetik baliozko diren lanak egiteko. Baina golpean erantzungo nioke edozein literaturazko lanetan, baliozko liren, *conditio sine qua non* dela hizkuntzaren aldetik zuzen izkribaturik egotea, berez aski ez bada ere.

Edozein modutan ere egungo egunean euskara batutzat gehienbat korritzen duena, —gutxiengo neurri batera iristen dena alderdi batetik, eta hain ona ez dena bestetik—, asko eta asko altza liteke mailaz, hizkuntza dotore eta zentzu zabalean aristokratiko, eta arrazoi horregatik ohore osoz mimetiko eta imitagarri, bihurtu arte, horretarako borondate finkoa izatera euskaldun jende gaztea bultzatzen bageneza. Izan ere, maila horretara igan bagintez egoitza hobean geundeke literaturazko lan ederra goak sor litezen ere. Ailitz horrela etorkizunean. Hala biz.

Jakina, argi eta garbi sartu behar dugu buruan, lehentxeago markatu den bidetik, Europako kulturaren zimentarriak ipintzen Grezian hasi zirela, eta horretara, bereziki hiztegi mailan, altxor handia dugula, inolako bildurrik gabe, lotsatu gabe, iturria zuzenean joan gaitezen bakoitzean gurea dela aitor dezakeguna. Eta hori ez bakarrik ezinbestean, oraindik zenbaitek uste duen bezala, geure ondasun patrimonialetan izateak ematen digun eskubide osoz baizik. Konparazio baterako, euskaraz grekozko λιθοφάγος (*lithophágos*) esateko badugu *harri jale*, mundu guztiak argi ulertzen

duen hitza, baina hala ere geure hizkuntzan grekotikoa inolako lotsarik gabe erabil dezakegu hitz zientifiko moduan, eta horrela jokatuaren ere ez dugu geurea baztertu beharrik, maila desberdinetan esan baititzakegu bata eta bestea. Berdintsu gertatzen da *σαρκοφάγος* (*sarkophágos*) hitzarekin, alderdi batetik 'haragi jalea' eta bestetik 'ehorzteko harri landu haragi jalea', eta abar eta abar. Eta zertan esanik ere ez *energia* hitzarekin, greko klasiko *ἐνέργεια*, -ας (*enérgeia*, -as), Mitxelenak haren ordez *kemena* nahi bazuen ere⁴. *Kemen*, *adore* eta *oldar* hitzek egungo egunean ez dute, ordea, bereziki zientzia mailan, *energia* hitzez mundu zabalean eman nahi den zehaztasunezko konotaziorik. Ene ustez, gure altorra ezin alferrik gal dezakegu hain modu hutsean, seriozki ari baldin bagara.

Ez dago zertan esanik guzti honek euskaldunen artean ere hizkuntza klasikoan ikasketak bultzatzera eramaten gaituela, eta ez gutiestera, beharrezko baitugu geure oinarriak adiutu eta zuzen har ditzagun, Europako edozein herrik duen bezala.

Beste alderdi batetik bada joera bat zenbait kasutan korritzen duena, zeinen arauera, mailegua ontzat harturik ere, beste itxura bat eman nahi baitzaio batere beharrezko ez delarik eta lotsari moduko batek eraginik, agian horrela euskaldunago bilakatzen delakoan. Eta ez da horrela. Bide horretarik abiatu da grekozko *τεχνικός* (*tekhnikós*) hitza, konparazio baterako, *teknikari* bihurturik irakurtzen baita inoiz, latinezko jatorria duen -ari berrekailua itsatsi zaiola, edo *πολιτικός* (*politikós*) > *politikari*, edo latinezko *minister*, -tri, akus. *ministrum* (> *ministrari*). Hala ere ez dirudi **filologari*, **filosofari* eta antzekorik hain eruz ikus daitekeenik. Halakoetan inolako lotsarik gabe erabili behar genituzke *tekniko*, *politiko*, *ministro*, *filologo*, *filosofo*, eta abar, *tekniko*, *philologo*, *philosopho*, eta abar, *kh* eta *ph* dituztela izkribatu nahi ez bagenu, Europako hizkuntzarik nabarmenenetariko diren frantses, ingles eta alemanak latinaren ohituraren arauera garatu duten bidea aintzat harturik.

Modu honetan, Greziatik heldu den kulturazko oinarri zabala dugula alderdi batetik, eta bestetik geure iturri etnikotik memorio kulturalaren bidez zuzen eta zabal, eta ez edozein modutan, atzeman dezakeguna, euskara batuzko maila goren gaizatzera hel gindezke.

Bada, ordea, euskararen munduan beste alderdi bat ere gogoan izatekoa. Hainbat denbora da Euskaltzaindian agiri bat plazara genduela euskal hitzak zein diren adierazirik. Hartan hitz arrunten kontua tratatu zen, hala nola *bake*, *bekatu*, *berba*, *borondate*, *eliza*, *eskola*, *loria*, *lore*, *seinale*, *kolore*, *testamentu*, *kanta*, *familia*, *aingeru*, *izpiritu*, *gramatika*, eta abar, eta abar⁵, hitz arrunten kontua, zeren orduan, pero-

(4) K. Mitxelenak UZEI-koekin izan zuen eztabaida famatuan horri eutsi zion. Eztabaida "Nuestra irresistible ascensión de la poesía a la ciencia", *Muga* III, nº 19 (1981), bere artikularekin hasi zen.

Ikus L. Michelena, "Acuse de recibo", *Deia*, 1982-1-15, hurrengo hau dioela: "Pero cuando se llegó a *energía*, —en una habitación en que estaban en reunión de trabajo físicos de uno y otro lado de los Pirineos—, no pude menos de señalar que *kemen* o *gemen*, traducido unas veces por 'energía' y otras por 'vigor', podría valer para el caso, a pesar de su carga animista, ya que Aguirre el de Asteasu, por ejemplo, lo empleaba para expresar 'virtud' de un sacramento".

Ez dut hemen adierazi nahi eztabaidan ari ziren alderdien artean bataz guztietan arrazoi osoa zuela eta besteak ez, ezta gutxiagorik ere. Esan nahi dudana gauza bakarra diodana besterik ez da, beste ezertan sartu gabe. Edozein modutan ere UZEI-k norbaiten kritika zorrotza beharrezko zuen hutsak gora behara, beste edozeinek ere beharrezko duen bezala.

(5) *Euskera*, 4 (1959) 214 hh. Hitz arrunt horietarik batzuk grekoan dute jatorria latinaren bidez zeharka aspaldi sartu baziren ere: Grekoz *ἐκκλησία*, -ας, (lat. *ecclesia*, -ae) > euskaraz arrunt: *eliza* / *eleiza* / *elixa*, grekoz *ἄγγελος*, ου, (lat. *angelus*, -i) > euskaraz arrunt: *aingeru* / *angeru* / *ainguru*, grekoz *γραμματική*, -ῆς, (lat. *grammatica*, -ae) > euskaraz erdi landu: *gramatika*. Bereizi beharra dago, alabaina, bide arruntetik etorri direnak alderdi batetik, eta bestetik Europan dugun kultura zabaleko altxorren izenean jadanik harturik ditugunak eta aurrerantzean har ditzagunak. Bigarren sailekoak

grulloren egia izanarren, beharrezko gertatu baitzen oinarritzat ezartzea euskara bizian sustraiturik dauden hitzak jatorriz erdaratikoak direnean ere eskubide osoa dutela euskal hitz moduan oso osoan har ditzagun eta mintzatzerakoan eta izkribatzerakoan erabil ditzagun, eta hitzok zenbat eta sustraituago eta hedadura handiago-ko izan, bai autore zaharren artean eta bai Euskal Herrian zehar, hainbat eta erabilgariago direla esatea.

Jakina, garai hartan erdaratiko euskal hitz mordo bat eman zen eredugarri, besterik ez, eta ez zen arazo horren luze laburra neurtzeko ahalegin handiegirik egin. Oinarri hori gogoan harturik bakoitzak bere kasa egin zuen bide. Zeuden hiztegiek ere ez zuten gehiegi laguntzen kontu hori sakontzeko, zeren Azkuerenak berarenak ere halako hitzei ez baitzien leku gehiegirik eman, oso gutxi sartu baitzitu.

Uholde berria etorri delarik maiz erdarazko edozein hitz erabiltzeko batere kupidarik ez da agertzen eta esan beharra dago batek baino gehiagok beti ez dituela zaharrago diren erdaratiko egokiak eta normalki korritu izan dutenak ezagutzen, edo eta aurreko autoreetan agertzen diren bestelako modu egoki asko⁶. Egia esateko, *Orotariko euskal hiztegia*-ren lehenengo tomoa agertu berri da eta bertan denetarik biltzen da, erdaratiko eta bestelako, baita Arana Goiriren eta besteren neologismo inoiz erabili izan direnak ere, egungo egunean ahantzixeko direnak ere bai⁷. Ez da hiztegi norma emaila, biltegia baizik. Argitaratzeko asko falta denarren Euskaltzaindiko Bibliotekan osoaren zerrendak daude. Zerrendotan ordenagailuan sarturiko autoreen testuetarik atera diren hitzak lerrokatzen dira, eta hitz bakoitza bere frasearen barruan kokatzen da, zein frasetan agertzen den hartan bildurik. Etorkizunean normazko hiztegieta, lexikoari dagokion purismoaren grina neurritz kanpoko bazterturik, ez adinon dena ordea, gure altxorra behar den bezala jasoko al da! Gure patuak ailiotsa hala liren ondorioak!

Guzti hau Euskal Herri osoko nazio hizkuntza zabala sortzearen eta hedatzearen asmoari eta gogoari dagokio. Ikusi dugunez hor badira mailak: erdietsi nahi gendukeen gorenko maila eta besteak, onetarik hasi eta erdipurdizkoetara heldu arte⁸.

Baina hizkuntza mintzatua dago beste alderdi batetik, lehen aipatu dugun moduan tradizio literarioan lautan banatua, apezten hizkuntza erizten zaiona, eta mintzatu hutsari bagazozkio herritik herrira. Maila horiek ere errespetoz begiratu behar dira, gure zimentaria hor baitago. Azken finean euskarak aurrera egingo badu tradizioa haurtzarotik gordetzen duten hiztunetan oinarri harturik izango da eta euskaldun berriak horretara makurtu beharko dute guztion artean helburura abia gaitezen. Tokian tokiko hizkerak zapuzten saia bagintez erdietsi nahi dugun nazio hizkuntzaren aurkako ondorioa sortzeko arriskua ipin genezake.

jatorrizko itxura modu osoagoan gorderik agertzen dira beti. Horrek esan nahi du Europako iturriko zein diren ere ikertu beharra dugula, eta arazo horrek izen bat du: hizkuntza klasikoan ezagupidean saiatu behar dela.

(6) Esaterako, komunikabide publiko baten hau idazten hasi baino apur bat lehentxeago entzun dut *oso preocupantea dela* zerbait. Jakina, gaztelaniaz maiz esaten dena itzuri zaio euskarara besterik gabe esaleari, *oso kezkarria dela*, edo *oso kezkatuak daudela*, edo *oso arduraturik*, edo antzeko zerbait esan beharrean. Izan ere, *preocupante* berez ez da jakituria arloko hitza, aski arrunt korritzen duena baizik. Gaztelaniaz ere berdin berdin hauta liteke *muy inquietante*, ... Beste era batekoak dira *energia* edo *filosofia* edo *geografia* edo *dramaturgo*, edo *teatro*, edo *jurisprudenzia*, eta abar, hitzak.

(7) L. Michelena, *Diccionario general vasco - Orotariko euskal hiztegia*, 1. A-Ama, Bilbao 1987.

(8) Batzuetan euskal telebistan ematen dituzten filmetan pertsonen arteko tratamenduak eta mailak ere ez dira zeharo gordetzen. Esaterako, edozeini esaten zaio *kaixio*, edo Ameriketako egonik *eskilarapeko ardoa* eskatzen da girotik kanpo, *etxekoa* eskatu beharrean.

Hori horrela izanik Euskaltzaindian bertan Bizkaiko euskal aditz bateratua ere ontzat hartu zen egin zitzaion eskabide bat zela medio. Eta beste alderdi batetik nabarmena da izkribatzerakoan ifarraldeko euskaldunen artean bertako hizkerari deraukaten atxikimendua, hegoaldeko hainbaten artean ere euskarā batuaren izenean nor bere hizkerara politotxo lerratzeko joera izanik, eta batzuetan bitxikerietara ere bai. Baina hori ez litzateke berez txarra ahaleginak egin bagenitza gure gogoā zabala lizen.

Esan dugun gorengo mailak beste maila guztietan, beherengora iritsi arte, eragin aberasgarria izango luke diglosiazko kokagune egoki baten gerta baledi.

Ez dugu ahantzi behar gure nazio hizkuntzaren umotzea prozesu luzea dela eta jadanik urrats nabarmenak emanik direla bide horretan zehar.

Eta besterik gabe afariak on deizuela guztioi eta gabon.